

Анотація

Харитонов Є. О. Цивільні кодекси «пасіонарного» типу: європейські прототипи. — Стаття.

У статті зазначено те, що кодекси можуть бути за своїм характером та значенням двох основних видів — «пасіонарними» та «ортодоксальними». Проведена порівняльна характеристика французького, швейцарського та австрійського цивільного законодавства.

Ключові слова: кодекси, кодифікація, законодавство, делікти, проекти.

Аннотация

Харитонов Е. О. Гражданские кодексы «пассионарного» типа: европейские прототипы. — Статья.

В статье отмечено то, что кодексы могут быть по своему характеру и значению двух основных видов — «пассионарными» и «ортодоксальными». Проведена сравнительная характеристика французского, швейцарского и австрийского гражданского законодательства.

Ключевые слова: кодексы, кодификация, законодательство, деликты, проекты.

Summary

Kharitonov E. Civil codes of «passionate» type: European prototypes. — Article.

That is marked in the article, that codes can be after the character and value of two basic prospects — «assionate» and «orthodox». Conducted comparative description of the French, swiss and austrian civil legislation.

Keywords: codes, kodyfykatsyya, legislation, delykty, projects.

УДК 347.001.11

О. В. Басай

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ
ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Питання про принципи права і принципи галузей права завжди привертало увагу дослідників. Для цивілістів теоретичні основи регулювання цивільних відносин мають особливе значення, оскільки принципами цивільного права визначається зміст правових норм, вони застосовуються і у випадках наявності прогалин у праві. Дослідження принципів цивільного права має важливе значення у контексті визначення напрямків правотворчості національного права України, яке на сьогодні реформується.

Аналіз останніх досліджень. В останні роки в наукових та навчальних виданнях репрезентовано низку доктрин щодо засад та принципів цивільного права. Дослідженню принципів права присвячували свої праці такі вчені, як І. А. Покровський, Г. Ф. Шершеневич, К. П. Побєдоносцев, Д. Й. Мейєр, В. П. Грибанов, С. С. Алексєєв, О. С. Йоффе, О. О. Красавчиков, С. Н. Братусь, А. М. Колодій, О. Г. Комісарова, Н. П. Асланян, Г. В. Свердлик, О. А. Кузнецова, А. В. Луць, Є. О. Харитонов, Р. Б. Шишка та ін. Проте у науці цивільного права теорія його принципів висвітлюється неоднозначно, що обумовлює необхідність подальших досліджень у цьому напрямку.

Метою цієї статті є визначення понять та значення принципів цивільного права України, виявлення їх характерних ознак та співвідношення із засадами цивільного законодавства.

При визначенні поняття принципів цивільного права доводиться вдаватися до доктрини, оскільки цивільне законодавство України не визначає поняття принципів цивільного права, рівно як і засад цивільного законодавства на відміну, наприклад, від ЦК Республіки Білорусь, ч. 1 ст. 2 якого містить легальне визначення основних засад цивільного законодавства, під якими розуміється система принципів, що визначають і регламентують цивільні відносини [1, с. 67].

Перш ніж визначити поняття принципів цивільного права, звернемося до визначення поняття принципів права як таких. У юридичній літературі зустрічаються різні підходи до визначення принципів права, проте, всі вони обумовлені схожими міркуваннями.

Так, В. П. Грибанов зазначав, що правовий принцип — це керівне положення соціалістичного права, його основні засади, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції і потреби суспільства, визначаючи суть всієї системи, галузі або інституту права і що мають через їх правове закріплення загальнообов'язкове значення [2, с. 24].

На думку О. А. Красавчикова, під правовим принципом слід розуміти певний початок, керівну ідею, відповідно до якої здійснюється правове регулювання суспільних відносин. При цьому він підкреслював, що принципи є ідеологічним віддзеркаленням потреб суспільного розвитку [3, с. 37].

Т. І. Ілларіонова розглядає принципи права як керівні ідеї, змістом яких є результати оцінки соціально-економічних, моральних, політичних і інших засад суспільства, тенденцій, потреб розвитку суспільних відносин з погляду їх впливу на цивільно-правове регулювання [4, с. 11-12].

Як видно, у вищенаведених визначеннях під принципами права автори розуміли основні засади права, акцент робиться на тому, що вони є керівною ідеєю. Пізніше багато правознавців доходять висновку, що принципи права є не просто керівною ідеєю, а її нормативним виразом.

Так, Є. А. Суханов під правовими принципами розуміє основні засади, найзагальніші керівні положення права, що мають через їх законодавче закріплення загальнообов'язковий характер [5, с. 37].

В. Ф. Яковлев пропонує вважати принципи основними ідеями, основними положеннями, створюючими фундамент будь-якої галузі права [6, с. 34].

Схоже визначення принципів права пропонує С. С. Алексєєв, зазначаючи, що в принципах розкривається зміст права, вся правова система: у них безпосередньо виявляється суть права, його основи, закономірності суспільного життя, його тенденції і потреби [7, с. 98].

Із доктринальних визначень поняття принципів права вдалим видається визначення, запропоноване А. М. Колодієм, який вважає принципи права такими відправними ідеями існування права, які виражають найважливіші закономірності й підвалини даного типу держави і права і становлять його головні риси,

відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення суспільного ладу [8, с. 27].

Це визначення цікаво тим, що воно відображає таку ознаку принципів права, як динамізм. Такі вислови, як: «найважливіші закономірності й підвалини даного типу держави і права» *«об'єктивна необхідність побудови і зміцнення суспільного ладу»*, дають підстави для висновку, що А. М. Колодій наповнення змісту принципів ставить в залежність від духу часу. Він зазначає, що принципи права історичні, немає вічних і незмінних принципів і кожний тип права має свої принципи. Так, принцип рівності у праві рабовласницького типу існував у дуже викривленому вигляді — як рівність власників-товаровиробників і повна нерівність між вільним населенням і рабами. Феодальне право закріплювало фактичну нерівність між станами, мало — до появи абсолютизму — партикулярний характер, було правом пільг, пронизаним принципами теологічного світогляду [8, с. 15]. Тобто оскільки право відображає суспільні відносини, які регулює, принципи права у різні часи наповнюються різним змістом, оскільки визначаються умовами життя.

Отже, система принципів цивільного права залежить від того, які задачі являються пріоритетними у відповідний історичний період (економічні, політичні, соціальні). Як зазначає М. І. Байтін, з однієї сторони, принципи права відображають його об'єктивні властивості, обумовлені закономірностями розвитку даного суспільства, всією гаммою історично присущих йому інтересів, потребами, протиріччями і компромісами різних класів, груп і верств населення. З іншої сторони, в принципах права відображається його суб'єктивне сприйняття членами суспільства, їх правові погляди, почуття, вимоги, що виражаються в різних вченнях, теоріях, напрямках праворозуміння [9, с. 4].

Як слушно відзначає О. Ф. Скакун, принципи права — це своєрідна система координат, в рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, що визначає напрямки його розвитку [10, с. 281]. Вони виступають у якості орієнтирів в правотворчій, правозастосовній, правоохоронній діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадян та їх суспільних об'єднань [11, с. 9].

Наведені вище визначення принципів права певною мірою можуть бути застосовані при визначенні поняття принципів цивільного права, оскільки в конкретних галузях права застосовуються практично всі принципи, проте в ранг галузі права переходять лише ті з них, які прямо і безпосередньо належать до предмета відповідної галузі права. При цьому слід враховувати, що, як зазначалося вище, принципи права і його окремих галузей відображають стан суспільних відносин і визначаються умовами життя.

Говорячи про принципи цивільного права, В. Ф. Яковлев пише, що вони в концентрованому вигляді відображають соціально-економічну суть регульованих відносин і економічної політики, здійснюваної державою стосовно цих відносин через норми цивільного права. Тобто принципи цивільного права — змінна категорія. Вони в різних правових системах істотно розрізняються за-

лежно від того, що є відносинами власності в даному суспільстві і яку економічну політику держава проводить в області відносин власності. У цьому значенні принципи радянського цивільного права і принципи цивільного права сучасної Росії вельми істотно відрізняються, а по деяких параметрах є прямо протиставленими. Перетворення відносин власності, суть яких полягає у тому, що державна власність в більшій частині економіки замінюється і витісняється приватною власністю, не могли не зумовити появи абсолютно нових принципів цивільного права, що складаються в результаті реформ, що відбуваються в Росії, і перетворень [12, с. 19].

З урахуванням викладеного та керуючись визначенням принципів цивільного права, запропонованим С. Н. Братусем, який зазначав, що принцип — це провідний початок, закон даного руху матерії або суспільства, а також явищ, включених в ту або іншу форму руху [13, с. 135], запропонуємо власне визначення поняття принципів цивільного права.

Видається, що принципами цивільного права є конкретизовані правосвідомістю керівні ідеї, які відображають об'єктивні закономірності розвитку та потреби суспільства та відповідно до яких здійснюється правове регулювання цивільних відносин.

Система принципів цивільного права визначається, перш за все, закріпленими у ст. 3 ЦК України загальними засадами цивільного законодавства. Це, зокрема, неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність.

Перераховані в ст. 3 ЦК правові засади-принципи були підтримані в юридичній літературі і водночас доповнені новими принципами цивільного права, адже в зазначеній статті не міститься їх вичерпний перелік. Такі науковці, як В. І. Борисова, Н. Ю. Голубєва, виділяють ще три принципи цивільного права, а саме: юридична рівність, вільне волевиявлення, майнова самостійність.

Н. Ю. Голубєва звертає увагу на частину 1 ст. 1 ЦК України, що містить норму про те, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленню, майновій самостійності їх учасників [14, с. 282].

Я. М. Шевченко підтримує точку зору, що принципом цивільного права є принцип юридичної рівності суб'єктів цивільного правовідношення перед законом. Важливо зазначити, що «рівність перед законом» практично всі цивілісти визнають принципом цивільного права (такий принцип називається всіма підручниками з цивільного права, починаючи з 50-х років XX сторіччя до найсучасніших досліджень). Думається, що автономія волі, як рівність учасників, теж є однією з засад цивільного законодавства, оскільки вказана в ст. 3 ЦК свобода договору є безпосереднім втіленням автономії волі суб'єкта майнового обігу, можливо, саме автономія волі є найважливішим принципом цивільного права [15, с. 2].

Н. С. Кузнецова робить акцент на принципі диспозитивності, стверджуючи що це самостійний принцип цивільного права. Вона зазначає, що хоча ст. 3 ЦК України не називає принцип диспозитивності серед загальних засад цивільного законодавства, навряд чи можуть виникнути будь-які сумніви щодо його належності до останніх. Будучи органічним елементом методу цивільного права, диспозитивність наповнює особливим змістом усі цивільно-правові відносини [16, с. 99].

Р. Б. Шишка підтримує ідею принципів рівності і диспозитивності, а також називає ще один принцип — принцип стабільності цивільних правовідносин. Цей принцип проявляється у наявності в цивільному праві загальновизнаних моделей поведінки (норм права), що дозволяють типізувати, інституювати певні суспільні відносини правового характеру, надавати їм одне і те ж тлумачення, забезпечують однорідність розуміння спеціалістами, а стосовно спрощених конструкцій й пересічними громадянами інститутів цивільного права [17, с. 96].

Закріплення загальних принципів цивільного законодавства в ЦК України свідчить, перш за все, про підтвердження законодавцем «першоджерела» цивільного законодавства, яким виступає природне право. Воно складається з норм і принципів, що визначають поведінку людей у суспільстві незалежно від позитивного права. Хоча, доречно зазначити, що деякі з перерахованих принципів були закріплені ще до прийняття нового ЦК України в окремих законодавчих актах початкового періоду ринкових реформ [18, с. 31].

Наостаннє визначимо значення принципів цивільного права в регулюванні суспільних відносин.

В цивілістиці простежується позиція, що принципи цивільного права виконують дві функції. Перша — вираження основних ідей галузі права, що зумовлюють напрямок її розвитку, основні вимоги до розроблюваних та прийнятих нормативних актів, їх застосування у правозастосовчій практиці та поведінці учасників цивільних правовідносин [19, с. 237]. При цьому зазначається, що в принципах відображається не тільки соціально-економічна основа, але й загальнолюдські цінності [20, с. 12]. В. Ф. Яковлев вказує, що принципи відрізняють одну галузь права від іншої і в концентрованому виді відображають соціально-економічну сутність врегульованих відносин і економічну політику держави стосовно цих відносин [21, с. 31].

Друга функція принципів цивільного права проявляється у безпосередньому регулюванні суспільних відносин. Так, відповідно ч. 2 ст. 8 ЦК України при неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права). Оскільки деякі з засад цивільного права та принципи пересікаються у своїй змістовній частині, то вони застосовуються для регулювання цивільних правовідносин без спеціального нормативного оформлення [19, с. 237].

Представляється, що вказаними аспектами не вичерпуються функції принципів цивільного права. Визначимо основні функції принципів цивільного пра-

ва в регулюванні суспільних відносин, підтверджуючи той факт, що вивчення принципів права має не тільки теоретичне, але й практичне значення, оскільки вони мають цілком конкретну практичну спрямованість.

По-перше, принципи цивільного права не рідко є нормами прямої дії. Наприклад, зміст і межі свободи договору встановлено ст. ст. 6 та 627 ЦК України, а принципи добросовісності, розумності та справедливості часто виступають регуляторами поведінки суб'єктів зобов'язання (ч. 3 ст. 509, ст. 660, ч. 3 ст. 749, ч. 1 ст. 847, ч. 2 ст. 903, ст. 1146 ЦК України тощо).

По-друге, принципи цивільного права визначають основні напрямки при розробленні нових або зміні старих нормативно-правових актів.

По-третє, загальні засади цивільного законодавства використовуються при застосуванні аналогії права, що прямо закріплено ч. 2 ст. 8 ЦК України. Як правило, це відбувається за наявності прогалин у праві. Адже цивільне право не може врегулювати всі без виключення відносини. Практика йде попереду, і виникають такі відносини, які не урегульовані нормами права. Так, із появою нових інформаційних технологій виникла потреба урегулювання так званих комп'ютерних правочинів. Та і важливо, що саме по собі цивільне право носить дозвільний характер, розрахований на ініціативу учасників, заздалегідь припускає можливість появи таких правовідносин, які взагалі не передбачені в жодній правовій нормі, але відповідають загальним засадам цивільного законодавства [22, с. 84].

По-четверте, принципи цивільного права мають прийматися до уваги при тлумаченні, тобто з'ясуванні дійсного змісту норм права або належного змісту умов договору (ч. 1 ст. 637, ст. 213 ЦК України). Можливість використання принципів права при тлумаченні обумовлено тим, що вони являються «правилами застосування інших правил». Під тлумаченням в праві розуміють певний розумовий процес, спрямований на встановлення змісту норм права, а також результат розумового процесу у вигляді мовних висказувань, що відображають зміст норм права. Першим результатом тлумачення являється встановлення визначеності (ясності) або невизначеності (неясності) норм права. Але ясність правової норми може бути оманливою. Ефективним засобом викриття оманливої ясності правового положення можуть бути принципи права [23, с. 24].

По-п'яте, за допомогою принципів цивільного права можна подолати суперечності між юридичними нормами [1, с. 67].

По-шосте, як зазначає Є. Р. Сушко, прикладний характер принципів права вбачається в тому, що істотна частина населення, яка не знає досконало змісту конкретних приписів права, засвоює загальні вимоги права на основі розуміння принципів [24, с. 47].

Нарешті, значення принципів цивільного права полягає у тому, що вони відображають соціальну спрямованість правового регулювання — на користь людини і забезпечення можливості прояву її свободи. Тож не дарма серед шести зазначених в ст. 3 ЦК засад чотири з них стосуються саме свободи як основного постулату приватного права. Тим самим законодавець намагається дати можливість кожному індивіду усвідомити себе як ядро побудови цивільних відносин:

на його ініціативі, на його користь, за допомогою доступних засобів та з тими особами, яких він обере, якщо законом не визначено імператив [17, с. 96].

Підводячи підсумки, зазначимо, що принципи цивільного права мають загальнообов'язковий характер. Будь-яка норма цивільного права не може су-перечити його принципам, наприклад, закріплювати нерівноправне станови-ще учасників майнових відносин або порушувати свободу договору, надавши органам державної владі право контролю за цією стороною діяльності фізичних і юридичних осіб. Інакше норма є або законотворчою помилкою, або нормою адміністративного права, або іншої галузі публічного права, метод правого-го регулювання яких характеризується нерівністю учасників правовідносин і наявністю державного контролю [25, с. 20]. Вивчення принципів цивільного права має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки вони не лише визначають зміст цивільно-правових норм, але й досить широко використову-ються у правозастосовчій практиці.

Література

1. Боднар Т. Реалізація загальних принципів цивільного законодавства при виконанні договір-них зобов'язань / Т. Боднар // Вісник Академії правових наук України. — 2004. — № 3. — С. 65-69.
2. Советское гражданское право: Учебник / Отв. ред. В. П. Грибанов, С. М. Корнеев. — М., 1979. — Т. 1. — 461 с.
3. Советское гражданское право: Учебник / Под ред. О. А. Красавчикова. — М., 1968. — Т. 1. — 524 с.
4. Илларионова Т. И. Система гражданско-правовых охранительных мер: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Т. И. Илларионова. — Свердловск, 1985. — 19 с.
5. Гражданское право: В 2 т. Том I: Учебник / Отв.ред. проф. Е. А. Суханов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство БЕК, 2003. — 715 с.
6. Яковлев В. Ф. Экономика. Право. Суд. / В. Ф. Яковлев. — М.: МАИК «Наука/Интерперии-дика», 2003. — С. 263 с.
7. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. — Т. I. / С. С. Алексеев. — М.: Юрид. лит., 1981. — 572 с.
8. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. — К. Юрінком Інтер, 1998. — 221 с.
9. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты / М. И. Байтин // Правоведе-ние. — 2000. — № 3(230). — С. 3-17.
10. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник / О. Ф. Ска-кун. — Харьков: Эспада, 2005-326 с.
11. Бобылев А. И. Понятие, принципы и функции права / А. И. Бобылев // Право и политика. — 2004. — № 4. — С. 7-14.
12. Гражданское право: Учебник / Под общ. ред. В. Ф. Яковлева. — М.: Изд-во РАГС, 2003. — 712 с.
13. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. — М., 1963. — 420 с.
14. Голубева Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України / Н. Ю. Голу-бева // Актуальні проблеми держави та права. — 2007. — Вип. 34. — С. 282-286.
15. Завидов Б. Д., Слисаренко М. И. Отдельные пробелы и противоречия основных начал (прин-ципов) гражданского законодательства России / Б. Д. Завидов, М. И. Слисаренко // Юрист. — 2001. — № 4. — С. 2-8.
16. Кузнецова Н. С. Принципы сучасного зобов'язального права України / Н. С. Кузнецова // Господарство і право. — 1998. — № 3. — С. 94-102.

17. Шишка Р. Б. Засади цивільного законодавства / Р. Б. Шишка // Вісник Запорізького державного університету. Юридичні науки. — 2004. — № 1. — С. 94-98.
18. Бервенко С. Система принципів договірної права за новим цивільним законодавством України / С. Бервенко // Юридична Україна. — 2005. — № 9. — С. 28-32.
19. Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. — М.: Инфра-М, 2002. — 517 с.
20. Гражданское право / Под ред. Т. И. Илларионовой, Б. М. Гонгало, В. А. Плетнева. — М.: Юрид. лит., 1998. — 743 с.
21. Яковлев В. Ф. Россия: Экономика, гражданское право / В. Ф. Яковлев. — М.: Инфра-М, 2000. — 395 с.
22. Кузнецова О. А. Гражданско-правовые принципы и аналогия права / О. А. Кузнецова // Российский юридический журнал. — 2005. — № 2 (46). — С. 83-89.
23. Кузнецова О. А. Принципы гражданского права: вопросы теории и практики / О. А. Кузнецова // Правоведение. — 2005. — № 2. — С. 24-29.
24. Сушко Є. Р. Дослідження принципів права (деякі загальнотеоретичні аспекти) / Є. Р. Сушко // Часопис Київського університету права. — 2006. — № 4. — С. 47-52.
25. Голубева Н. Ю. Правова природа загальних засад цивільного законодавства / Н. Ю. Голубева // Актуальні проблеми держави та права. — 2008. — Вип. 38. — С. 18-23.

Анотація

Басай О. В. Поняття та значення принципів цивільного права. — Стаття.

Статтю присвячено дослідженню принципів цивільного права. Наведено підходи до визначення поняття принципів права та запропоновано авторське визначення принципів цивільного права. Визначено основні функції принципів цивільного права.

Ключові слова: принципи, засади, цивільне право, значення, функції.

Аннотация

Басай О. В. Понятие и значение принципов гражданского права. — Статья.

Статья посвящена исследованию принципов гражданского права. Приведены подходы к определению понятия принципов права и предложено авторское определение принципов гражданского права. Определены основные функции принципов гражданского права.

Ключевые слова: принципы, основы, гражданское право, значение, функции.

Summary

Basay O. V. Notion and importance of principles of civil law. — Article.

The article is devoted to research of principles of civil law. Approaches to definition of notion of principles of civil law and author's definition of principles of civil law are offered. The main functions of principles of civil law are defined.

Keywords: principles, bases, civil law, value, functions.